

Προκόπης Παυλόπουλος: «Η διαχρονία του Βυζαντινού Πολιτισμού κατά τις γραμματολογικές και νομικές της διαστάσεις» *

Μυστράς, 28.5.2024

Στην ομιλία του, με τίτλο «Στις καταβολές της διαχρονίας του Βυζαντινού Πολιτισμού: Γραμματολογικές και νομικές διαστάσεις», στο πλαίσιο της Ημερίδας του Ινστιτούτου Βυζαντινού Πολιτισμού, με θέμα: Μορφές-ορόσημα του Βυζαντινού Πολιτισμού», ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Προκόπιος Παυλόπουλος επεσήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

«Πρόλογος

Η ανεκτίμητη, πολυπρισματική, αξία του Βυζαντινού Πολιτισμού αποκαλύπτεται σταδιακώς και αδιαλείπτως, αναδεικνύοντας εναργώς τις πολιτισμικές «*αυτοχές*» της κατά τον ρου της Ιστορίας. Και τούτο διότι οι μελετητές ανακαλύπτουν, συν τω χρόνω, ολοένα και πιο «*συναρπαστικές*» πτυχές της πεμπτουσίας του Βυζαντινού Πολιτισμού που, συμβατικώς, θεωρούμε ότι είχε ως αφετηρία τον τέταρτο αιώνα και «*έπεσε*», μαζί με την Κωνσταντινούπολη, το 1453. Χρησιμοποιείται εδώ ο όρος «*συμβατικώς*», διότι οι αυστηροί χρονικοί προσδιορισμοί δεν αρκούν, φυσικά, για να περιγραφεί η πολύπλευρη φυσιογνωμία του Βυζαντίου, πολλώ μάλλον όταν ο πολιτισμικός «*φάρος*» του Βυζαντινού Πολιτισμού εξέπεμπε, ακόμη και πολύ μετά το 1453, την λάμψη του στην Δυτική Ευρώπη. Μια λάμψη η οποία άλλωστε ακόμη «*καταυγάζει*» σήμερα τον ίδιο τον «*πυρήνα*» του Παγκόσμιου Πολιτισμού, κυρίως δε εκείνον του εν γένει

---

* Για μια πρώτη επεξεργασία των δύο μερών της ανάλυσης που ακολουθεί βλ. τις μελέτες μου, «*Η διαχρονική "οφειλή" της Ευρώπης στην Ελλάδα: Το "δάνειο-δωρεά" του Ελληνικού Πολιτισμού*», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2022, ιδίως σελ. 169 επ. και «*Θεσμικά κληροδοτήματα*» της Ρωμαϊκής «*Res Publica*» στη σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2023, ιδίως σελ. 111 επ.

Δυτικού Πολιτισμού, «*συνηγορώντας*» καταλυτικώς υπέρ της εντυπωσιακής διαχρονίας του Βυζαντινού Πολιτισμού.

A. Οι ως άνω πτυχές της πεμπουσίας του Βυζαντινού Πολιτισμού αποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, και το πώς και γιατί ο Βυζαντινός Πολιτισμός συνέβαλε, καθοριστικώς, αφενός στην «*αξιοποίηση*» της Χριστιανικής Διδασκαλίας για να καταστεί ο τρίτος πυλώνας του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Και, αφετέρου και συνακόλουθα, στην «*επιβίωση*» του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος και του Πολιτισμού του έως την Αναγέννηση. Στο σημείο δε αυτό πρέπει να επισημανθεί, προς επίρρωση της τελευταίας διαπίστωσης, ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία οπωσδήποτε ξεκίνησε ως «*διάδοχος*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «*κληρονομώντας*» από αυτήν κατά κύριο λόγο το εντυπωσιακό θεσμικό οικοδόμημα του Νομικού Πολιτισμού της. Πλην όμως η, ραγδαίως εξελιχθείσα στην συνέχεια, Ελληνική επιρροή επ' αυτής, σε όλα τα επίπεδα -ιδίως δε στο πνευματικό επίπεδο- οδήγησε σύντομα στην γιγάντωση, ουσιαστικώς, της Ελληνικής «*πτυχής*» του Βυζαντίου. Σε αυτή την «*πτυχή*» οφείλει το Βυζάντιο, σε μεγάλο βαθμό, και το γεγονός ότι ουδέποτε αποτέλεσε μέρος του Μεσαίωνα και της ζοφερής πολιτιστικής οπισθοδρόμησης και υστέρησης που τον χαρακτηρίζει.

B. Συμπερασματικώς, και εν είδει κατάληξης αυτής της εισαγωγής, το Βυζάντιο -κατ' εξοχήν ως προς το θεσμικό πυλώνα του που αφορά το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο- οφείλει στην Αρχαία Ρώμη το θεσμικό «*οπλοστάσιο*» αναφορικά με την οργάνωση του Κράτους και την δόμηση και εφαρμογή της Έννομης Τάξης, επέκεινα δε αναφορικά με την διαμόρφωση της πρώτης, ιστορικώς, Νομικής Επιστήμης. Ενώ στην Αρχαία Ελλάδα και στον Πολιτισμό της οφείλει την εμβληματική πνευματική του, εν γένει, «*ταυτότητα*», η οποία συνθέτει την «*ραχοκοκαλιά*» του πρώτου πυλώνα του κοινού μας Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, ως ανυπέβλητης πολιτισμικής δημιουργίας εντός της οποίας «*κυριαρχεί*» ο Άνθρωπος του Ελεύθερου Πνεύματος και της «*αιθαλούς*» άνθησης των Επιστημών.

I. Το Βυζάντιο «γέφυρα» ανάμεσα στην Αρχαία Ελλάδα και στην Αναγέννηση

Οι «δεσμοί» του Βυζαντινού Πολιτισμού με τον Ελληνικό Πολιτισμό της Κλασικής Αρχαιότητας είναι «ακατάλυτοι». Πολλοί ήταν εκείνοι, οι οποίοι επιχείρησαν να συγκαλύψουν αυτή την αλήθεια, και ιδίως όσοι στάθηκαν, με άκρως μεροληπτικό τρόπο, στο «πλευρό» της Καθολικής Εκκλησίας και των κρατικών της «παραφυάδων» για να μειώσουν στο ελάχιστο τις, πανθομολογούμενες πλέον, ευθύνες της για τον Μεσαίωνα.

A. Οι «δεσμοί» που οικοδόμησε το Βυζάντιο με την Κλασική Αρχαιοελληνική Φιλοσοφία

Προς αυτή την κατεύθυνση εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν προεχόντως οι «δεσμοί» που οικοδόμησε το Βυζάντιο με την Κλασική Αρχαιοελληνική Φιλοσοφία.

1. Οι κατά τ' ανωτέρω «δεσμοί» μεταξύ του Βυζαντινού Πολιτισμού και του Ελληνικού Πολιτισμού της Κλασικής Αρχαιότητας οφείλονται εν πολλοίς, σε δύο στενώς συνδεδεμένους μεταξύ τους λόγους, όπως τους έχει αναδείξει μ' εξαιρετικά τεκμηριωμένο τρόπο κυρίως ο Νίκος Σβορώνος, στην κλασική μελέτη του «*Από το Βυζάντιο στην Ευρώπη*» (εκδ. Ευρωπαϊκού Πολιτιστικού Κέντρου Δελφών, 1987, μ' έμφαση στο 4^ο κεφ., που αφορά τον Ιωάννη Δαμασκηνό):

α) Κατά πρώτο λόγο, το Βυζάντιο διέσωσε μεγάλο μέρος της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, την οποία συνδύασε αρμονικώς με τις αρχές του Χριστιανισμού μέσω της διδασκαλίας των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, ώστε από το αμάλγαμα αυτό να προκύψει εκείνο που θεωρείται ως η «πεμπουσία» του Βυζαντινού Πολιτισμού.

β) Και, κατά δεύτερο λόγο, το Βυζάντιο στην συνέχεια διέδωσε τα διασωθέντα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας στην Δυτική Ευρώπη. Γεγονός το οποίο έδωσε «ζωογόνο» ώθηση και

στην εμπέδωση του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού, ως πρώτου και θεμελιώδους, διαχρονικώς, πυλώνα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Αλλά και στην καθιέρωση της Χριστιανικής Διδασκαλίας ως του τρίτου, πλέον, πυλώνα στήριξης του «*αιτώματος*» του Πολιτισμού τούτου.

2. Ακριβέστερα:

α) Δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί, με βάση και τα δεδομένα της ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, ότι ο Βυζαντινός Πολιτισμός, ως πολιτισμικό «*αμάλγαμα*» το οποίο συνέδεσε με ιδανικό -οιονεί «*φυσικό*» θα μπορούσαμε να πούμε- τρόπο την δική του πολιτισμική δημιουργία στο «*άρμα*» της πολιτισμικής δημιουργίας της Αρχαιότητας εν γένει για να «*περάσει*» η τελευταία στην Αναγέννηση, συνίσταται πρωτίστως σε μια τεραστίων διαστάσεων, τόσο ποσοτικώς όσο και ποιοτικώς, Γραμματεία, αποτελούμενη από σπουδαία έργα.

β) Έργα που μαρτυρούν βαθύτατη φιλοσοφική παιδεία, αγωνιώδεις «*αναβάσεις*» στο «*δύσβατο όρος*» της θεογνωσίας, υπαρξιακές αναζητήσεις, αναλύσεις περί της ανθρώπινης ψυχής από τους Νηπτικούς Πατέρες -οι οποίοι ακόμη εκπλήσσουν τον μελετητή με την εμβρίθεια και την οξυδέρκειά τους- Τέχνη υψηλού επιπέδου, οι επιρροές της οποίας ανιχνεύονται ως και στους μοντερνιστές ζωγράφους του 20ού αιώνα, μουσική που δεν αποτελεί ένα «*συναυλιακό ακρόαμα*» αλλά διατηρεί πάντα την ζωντανή, λειτουργική, θέση της στην Ορθόδοξη Λατρεία.

B. Από το Βυζάντιο στην Δυτική Ευρώπη και «*τανάπαλι*»

Μια πιο εμπειριστωμένη προσέγγιση της πεμπτουσίας του Βυζαντινού Πολιτισμού και της μετέπειτα χαρακτηριστικής πολιτισμικής επιρροής του προϋποθέτει, φυσικά *inter alia*, και την αντίστοιχη προσέγγιση της «*αμφίδρομης*» επικοινωνίας του Βυζαντίου με την Δυτική Ευρώπη, η οποία είχε ως επίκεντρο την πνευματική

δημιουργία στην Κωνσταντινούπολη, ιδίως μέσω των έργων Μεγάλων και «φωτισμένων» Πατέρων της Εκκλησίας, όπως προεχόντως ο Ιωάννης Δαμασκηνός.

1. Προς αυτή την κατεύθυνση οι Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, ύστερα από το σύντομο ξεπέρασμα της αρχικής σφοδρής αντίθεσης του Χριστιανισμού προς τα πνευματικά δημιουργήματα της Αρχαιότητας -και, πρωτίστως, της Κλασικής Ελληνικής Αρχαιότητας- συνδύασαν, κατά τρόπο σχεδόν μοναδικό, τα δημιουργήματα αυτά με τις αρχές της Χριστιανικής Διδασκαλίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα: Ο Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός, με το έργο του «*Πηγή Γνώσεως*» και ο Μέγας Βασίλειος, με το έργο του «*Πρός τούς νέους, όπως αν έξ Ελληνικῶν ώφέλοιτο λόγων*».

α) Έμφαση πρέπει να δοθεί περισσότερο στο συνολικό έργο του Ιωάννου Δαμασκηνού, δοθέντος ότι ήταν εκείνος ο οποίος συνέγραψε, μέσω του έργου αυτού, το πρώτο πλήρες σύστημα του Χριστιανικού Ορθόδοξου Δόγματος και της Χριστιανικής Κοσμοθεωρίας. Και ήταν εκείνος, ο οποίος στο πλαίσιο αυτό μελέτησε εις βάθος τους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς της Κλασικής Αρχαιότητας και κατόρθωσε να φέρει σ' «επαφή» την πνευματική τους «παραγωγή» με τις «εκσυγχρονισμένες» αρχές της Χριστιανικής Διδασκαλίας, έτσι ώστε η τελευταία να φθάσει στην Αναγέννηση και ν' αποτελέσει, στην συνέχεια και κατά τα προλεχθέντα, τον τρίτο πυλώνα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

β) Εντελώς ενδεικτικώς -και σ' ενίσχυση όσων ήδη αναφέρθηκαν- επισημαίνεται πως ο Ιωάννης Δαμασκηνός στο κορυφαίο ως άνω έργο του «*Πηγή Γνώσεως*» γράφει ότι, πριν παρουσιάσει την Ορθόδοξη Δογματική Διδασκαλία, όπως αυτή παραδόθηκε από τους «*Θεοδιδάκτους αλεις*» και «*Θεοφόρους Ποιμένας και Διδασκάλους*», προτίθεται να παραθέσει «*τά κάλλιστα τῶν παρ' Έλλησι σοφῶν*», έχοντας επίγνωση πως κάθε τι αγαθό «*παρὰ Θεοῦ τοῖς Ἀνθρώποις δεδῶρηται*».

β1) Πιο συγκεκριμένα, η «*Πηγή Γνώσεως*» του Ιωάννου Δαμασκηνού είναι μια τριλογία, την οποία συνθέτουν πρώτον τα «*Διαλεκτικά*», δεύτερον, τα «*Περί Αιρέσεων*» και, τρίτον, η «*Έκδοσις Ακριβής της Ορθόδοξου Πίστεως*». Στο προοίμιο της τριλογίας -το οποίο συνίσταται σε μια επιστολή του προς τον Μαΐουμά Κοσμά, τον επονομαζόμενο και «*Μελωδό*», μοναχό του 8^{ου} αιώνα, επίσκοπο Μαΐουμά Παλαιστίνης, ασματογράφου της Ορθόδοξης Εκκλησίας και «*συναγωνιστή*» του Ιωάννου Δαμασκηνού κατά της Εικονομαχίας ιδίως αφότου «*εγκαταβίωσαν*» στην Μονή του Αγίου Σάββα Ιεροσολύμων μετά το 726- ο Ιωάννης Δαμασκηνός αναφέρει και τα εξής για το πρώτο σκέλος της τριλογίας, ήτοι για τα «*Διαλεκτικά*»: Σε αυτό διευκρινίζει ότι, κατόπιν ενδελεχούς επιλογής, των «*παρ ' Έλλησι σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι*». Από την περαιτέρω έρευνα της «*Πηγής Γνώσεως*» συνάγεται, λοιπόν, και ότι ο Ιωάννης Δαμασκηνός μελέτησε επισταμένως την Φιλοσοφία ώστε ν' ανακαλύψει, μ' επιστημονική μέθοδο, πώς αυτή και σε ποιο βαθμό ενσωματώθηκε στην Θεολογία. Κάτι που σημαίνει, κατά λογική ακολουθία, ότι ο Ιωάννης Δαμασκηνός είχε προηγουμένως μελετήσει, σε βάθος και εν εκτάσει, το έργο των Πατέρων της Εκκλησίας που υπήρξαν και έγραψαν προ αυτού. Και έτσι γνώριζε καλά πώς αυτοί είχαν προσεγγίσει και «*αποθησαύρισει*» το αντίστοιχο έργο των προγενέστερων Φιλοσόφων

β2) Κατά τούτο, ιδίως αυτό το έργο του Ιωάννου Δαμασκηνού εκπροσωπεί, για την Βυζαντινή Γραμματολογία εν γένει μια από τις πιο εύγλωττες μαρτυρίες που περιγράφουν την φυσιογνωμία του Βυζαντίου και του Πολιτισμού του: Τον σεβασμό προς το Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα και την προσήλωση στις «*φωτισμένες*» αρχές της Ορθόδοξης Πίστεως. Με τον τρόπο αυτό το Βυζάντιο «*ανακεφαλαίωσε*» και διέσωσε ιδίως τον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, επιπλέον δε γονιμοποίησε

και εμπλούτισε την τεράστια, κυριολεκτικώς, Αρχαιοελληνική αλλά και Ελληνορωμαϊκή «κληρονομιά» καθώς και τις παραδόσεις των Λαών που έζησαν και άκμασαν στην λεκάνη της Μεσογείου και, ταυτοχρόνως, επηρέασαν ευεργετικώς με την δική τους «κληρονομιά» τους Μεταβυζαντινούς χρόνους, τόσο στην Δύση όσο και στην Ανατολή. Κυρίως δε, σε ό,τι αφορά την Δύση και όπως ήδη επισημάνθηκε, το Βυζάντιο ήταν εκείνο το οποίο «χάραξε» και «οδήγησε» τα πιο σημαντικά πνευματικά της «βήματα» προς την Αναγέννηση.

2. Ως προς τούτο, ενδεικτικώς και μόνον αναφέρονται και τα εξής:

α) Ως τον 10^ο αιώνα το Βυζάντιο ήταν εκείνο, το οποίο «στράφηκε» προς την Δυτική Ευρώπη και της «μετεκένωσε» τα έργα και το πνεύμα του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού και, συνακόλουθα, τα έργα και το πνεύμα των μεγάλων διανοητών της Κλασικής Αρχαιότητας.

α1) Έτσι το Βυζάντιο ήταν ο βασικός συντελεστής της πνευματικής και πολιτισμικής σύνδεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Και πάλι σύμφωνα με όσα ήδη τονίσθηκαν, οι Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, κατά τα προεκτεθέντα, ο Ιωάννης Δαμασκηνός, κυρίως σε ό,τι αφορά το έργο του Αριστοτέλους.

α2) Για την ιστορική ακρίβεια, ο «Αριστοτελισμός» του Ιωάννου Δαμασκηνού και η εκ μέρους του χρήση, εντός του πλαισίου του κατ' αυτόν Ορθόδοξου Δόγματος, της Αριστοτελικής Διαλεκτικής, άσκησε μέγιστη επιρροή στον πνευματικό κόσμο της Δυτικής Ευρώπης της εποχής εκείνης, πρωτίστως δε στον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη. Και ουδόλως υποβαθμίζει αυτή την επιρροή του Ιωάννου Δαμασκηνού το γεγονός, ότι στην συνέχεια ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης μελέτησε και

αξιοποίησε, σε μεγαλύτερη έκταση και σε μεγαλύτερο βάθος, την Αριστοτελική Φιλοσοφία και Διαλεκτική.

α3) Σε συμπλήρωση όσων εκτέθηκαν εν προκειμένω πρέπει ν' αναφερθεί, ότι οι Θεολόγοι της Δύσης ήλθαν σ' επαφή με το έργο του Ιωάννου Δαμασκηνού μέσω της μετάφρασης της βασικής «συγγραφής» του με τίτλο «*Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως*», η οποία έγινε από έναν Ιταλό νομικό που έζησε στην Πίζα, μεταξύ 1110-1194, τον *Burgundius*. Ο Ελληνομαθής *Burgundius* μετέφρασε την ως άνω συγγραφή του Ιωάννη Δαμασκηνού κατ' εντολή του Πάπα Ευγενίου του Γ'. Στον *Burgundius*, κυρίως, ανήκουν και οι μεταφράσεις στα λατινικά έργων του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου.

β) Μετά τον 12^ο αιώνα τα δεδομένα αυτά «*αντιστράφηκαν*».

β1) Η Δύση πλέον ήταν εκείνη, η οποία προσέτρεξε στο Βυζάντιο για να φέρει στο «*φως*» τα λοιπά έργα των μεγάλων διανοητών της Κλασικής Ελληνικής Αρχαιότητας και να φθάσει την μελέτη και περαιτέρω αξιοποίησή τους στα όρια εκείνα, μέσα στα οποία τα «*γνώρισε*» η Αναγέννηση. Με άλλες λέξεις, η Δύση δεν αρκείτο εφεξής στα πνευματικά «*δάνεια*» των ήδη επεξεργασμένων στο Βυζάντιο έργων των ως άνω μεγάλων διανοητών της Κλασικής Ελληνικής Αρχαιότητας. Αντιθέτως, ανέπτυξε, με ταχύτατους ρυθμούς, την δική της, πολυσχιδή και πολυπρισματική, περαιτέρω αξιοποίησή τους.

β2) Για παράδειγμα, οι θεολογικοί κύκλοι της Δύσης αξιοποίησαν πλέον ευθέως το προμνημονευόμενο έργο του Ιωάννου Δαμασκηνού, αρχικώς μέσω των αποσπασμάτων του που περιλαμβάνονται στα κείμενα του Πέτρου Λομβαρδού. Και, στην συνέχεια, μέσω της κατά τ' ανωτέρω μετάφρασης του έργου του Ιωάννου Δαμασκηνού από τον *Burgundius*, αργότερα δε μέσω της νέας, συμπληρωμένης βάσει πρόσθετων

χειρογράφων, μετάφρασης του *Roberto Grossatesta*, επισκόπου του Lincoln. Η οριστική καταξίωση του έργου του Ιωάννου Δαμασκηνού στην Δύση επέρχεται όταν αυτό περιλαμβάνεται στους κώδικες, στους οποίους καταχωρίζονται, μεταξύ άλλων, και οι προτάσεις που αποτελούν μέρος των «*συλλογών των αυθεντιών*» («*Tabulae Riginalium*»), μαζί με τις θέσεις του Αγίου Αυγουστίνου.

γ) Εν πάση περιπτώσει, και υπ' αυτή την μετά τον 12^ο αιώνα «*ανάστροφη*» επιρροή, η συνεισφορά του Βυζαντίου και των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας στο να «*επικοινωνήσει*» η Δύση με το Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα και τον Αρχαίο Ελληνικό Πολιτισμό συνεχίστηκε με αμείωτη -ίσως δε και μεγαλύτερη- ένταση. Κάπως έτσι, και τηρουμένων βεβαίως των ιστορικών και άλλων ουσιωδών αναλογιών, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθεί κανείς ότι και τότε είχε την αξία της η ρήση του Ρωμαίου ποιητή Οράτιου: «*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*»...

Γ. Η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στο Βυζάντιο

Είναι, επιπλέον, ιδιαίτερος εντυπωσιακό -έστω και αν η εξήγηση αυτού του φαινομένου δεν παρουσιάζει ιστορικά ιδιαίτερη δυσκολία- ότι όταν πια η Βυζαντινή Αυτοκρατορία άρχισε ν' ακολουθεί τροχιά θεσμικής και πολιτικής παρακμής η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στο Βυζάντιο, μ' επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη όπου υπήρχαν ακόμη πολλά οικονομικά μέσα και είχε εγκατασταθεί πλήθος διανοουμένων, έφθασε στο επίπεδο της μέγιστης ακμής της, ουσιαστικώς στο «*απόγειό*» της.

1. Καθ' όλη την διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδίως δε κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, είδαν το φως έξοχα φιλολογικά έργα -τόσο στο πεδίο της πεζογραφίας όσο και σ' εκείνο της ποίησης- αλλά και εξίσου σημαντικά έργα Τέχνης, όλα μ' έντονη

την επιρροή και της Αρχαίας Ελλάδας, μάλλον δε κυρίως της Αρχαίας Ελλάδας.

α) Ήταν τότε που γράφθηκαν φιλολογικά, *lato sensu*, έργα τα οποία ανέτρεχαν, με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα, στο σύνολο του «φάσματος» της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, με αντίστοιχη προσφυγή στην Αρχαία Ελληνική Γλώσσα, κατά βάση μέσω πλειάδας παραπομπών στην Κλασική Φιλολογία της Αρχαίας Ελλάδας. Η παλιά «*αντιπαλότητα*» ανάμεσα στο Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα και στον Χριστιανισμό είχε περάσει, για πάντα, στο παρελθόν. Με τον τρόπο αυτόν, ο Βυζαντινός Πολιτισμός υπήρξε η «*γέφυρα*» η οποία στηριζόμενη, όπως ήδη σημειώθηκε, και στην αντιρίδα της Αρχαίας Ρώμης -κατ' εξοχήν ως προς την οργάνωση του Κράτους και την καλλιέργεια της Νομικής Επιστήμης- επέτρεψε στο Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα να διατηρηθεί ακμαίο έως την Αναγέννηση, «*μπολιάζοντας*» ευεργετικά ιδίως τα θεμελιώδη πολιτισμικά της χαρακτηριστικά.

β) Τούτο συνάγεται ευχερώς και από τις ακόλουθες, άκρως ενδεικτικές, αναφορές στην Λογοτεχνία, όπως αναπτύχθηκε τότε στο Βυζάντιο:

β1) Σε ό,τι αφορά την, *stricto sensu*, Λογοτεχνία στο Βυζάντιο, πρέπει να τονισθεί πως είναι, ακόμη και σήμερα, πολύ λιγότερο γνωστή απ' όσο της αναλογεί σύμφωνα με την αξία της. Το έργο των κυριότερων εκπροσώπων της μαρτυρεί αψεудώς. Για παράδειγμα, ο Προκόπιος ο Καισαρεύς -ο οποίος έμεινε περισσότερο γνωστός ως ιστορικός- διέθετε ευρύτατη Αρχαιοελληνική Παιδεία. Η γλώσσα και το έργο του μιμούνται ευθέως Αρχαιοελληνικά πρότυπα. Τούτο φαίνεται, κατά κύριο λόγο, στην περιγραφή του λοιμού της Κωνσταντινούπολης, το 542. Περιγραφή, η οποία θυμίζει έντονα την αντίστοιχη περιγραφή του Θουκυδίδη για τον λοιμό στην Αρχαία Αθήνα, κατά την διάρκεια του

Πελοποννησιακού Πολέμου. Επίσης, η αρχαιομάθεια της Βυζαντινής πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής -στην «*Αλεξιάδα*» και όχι μόνο- είναι αποδεδειγμένη και άκρως ευδιάκριτη. Επιπλέον ο, αναμφισβήτητα πολυτάλαντος, Μιχαήλ Ψελλός -τόσο παρεξηγημένος, ίσως διότι οι συγγραφές του δεν κατανοήθηκαν όσο θα έπρεπε- έθεσε «στόχο ζωής» την αναβίωση του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος. Βεβαίως σε συνδυασμό με την πεμπουσία της Χριστιανικής Διδασκαλίας, αποδεικνύοντας έτσι τα «*μύχια*» δάνειά της από την πνευματική «*κληρονομιά*» της Αρχαίας Ελλάδας. Το «*όραμα*» του Μιχαήλ Ψελλού μπορεί να μην ευοδώθηκε πλήρως, πλην όμως ουδείς σήμερα δικαιολογείται ν' αγονοεί το πώς και γιατί η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «*διαπότισε*» το Πνεύμα στο Βυζάντιο και, μέσω αυτού, «*μετακενώθηκε*», κατά τα προλεχθέντα, στην Δύση.

β2) Τέλος ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός υπήρξε, δίχως αμφιβολία, μια από τις εξέχουσες πνευματικές μορφές του Βυζαντίου, ιδίως σε ό,τι αφορά την επιστροφή στις «*ρίζες*» της Αρχαίας Ελλάδας. Η ρήση του: «*Εσμέν γάρ οὖν ὧν ἠγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνή καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ*» αρκεί για να επιβεβαιώσει, επαρκώς, την προμνημονευόμενη διαπίστωση. Εν πάση περιπτώσει -και κατά γενική ομολογία στον οικείο επιστημονικό χώρο- ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός πρωτοπόρησε, μεταξύ άλλων, και σε ό,τι αφορά την αναβίωση της Πλατωνικής φιλοσοφικής σκέψης στον κόσμο της Δύσης. Η συμβολή του προς αυτή την κατεύθυνση αναδείχθηκε ουσιαστικώς κατά την διάρκεια της Συνόδου της Φλωρεντίας (1438-1439). Ήταν εκεί, όπου ο Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός πρότεινε στο Κόζιμο των Μεδίκων την ίδρυση της «*Academia Platonica*», με κύριο έργο την μετάφραση των συγγραφών του Πλάτωνος και των «*διαδόχων*» του Νεοπλατωνιστών στα Λατινικά.

γ) Σε ό,τι δε αφορά την Ποίηση, αυτή «*άνθησε*» στο Βυζάντιο, μ' έντονη την Αρχαιοελληνική επιρροή, κυρίως μέσω της εκκλησιαστικής υμνογραφίας.

γ1) Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Δαμασκηνός, πέρ' από το έξοχο Θεολογικό, και όχι μόνο, έργο του -που, όπως επεξηγήθηκε, ανέδειξε στο έπακρο την εντυπωσιακή αρχαιοελληνική του Παιδεία- μας άφησε μοναδικούς, από πλευράς ποιητικής έκφρασης και ποιότητας, ύμνους, όπως εκείνοι οι οποίοι συνθέτουν σημαντικό μέρος της Νεκρώσιμης Ακολουθίας.

γ2) Όμως ήταν, και μάλιστα κατά τις απαρχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο εξελληνισμένος Σύρος Ρωμανός ο Μελωδός, ο οποίος οδήγησε την Βυζαντινή Ποίηση, δια της υμνολογίας του -που κατέχει περίοπτη θέση στις Ακολουθίες της Εκκλησίας- σε μια μορφή θαυμαστής τελειότητας. Παρά το ότι έμαθε την Ελληνική Γλώσσα της εποχής του κατά την ενηλικίωσή του, όχι μόνον εξοικειώθηκε μαζί της σε σημείο που προκαλεί μεγάλη εντύπωση, αλλά και με τις λέξεις και τους στίχους του συνέβαλε, τα μέγιστα, στην «*αναέωσή*» της «*επί το εκφραστικότερον*». Η ποίηση του Ρωμανού του Μελωδού, με κάποιες επιδράσεις του Εφραίμ του Σύρου, αντανakλά ευκρινώς και την εμβάθυνσή του στα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Παιδείας, ειδικότερα δε την εκ μέρους του ολοκληρωμένη γνώση της Αρχαίας Ελληνικής Ποίησης, των Ομηρικών Επών και του συνόλου του έργου των Τραγικών. Τα θέματα της ποίησης του Ρωμανού του Μελωδού έχουν ως βασική «*πηγή*» την Παλαιά, ιδίως όμως την Καινή Διαθήκη. Συνέθεσε, περίπου, 100 κοντάκια -ορισμένα από τα οποία όμως αμφισβητούνται ως προς την «*γνησιότητά*» τους- οδηγώντας αυτό το είδος υμνολογίας στην ποιητική κορύφωσή του.

2. Παράλληλη -βεβαίως τηρουμένων των σχετικών αναλογιών- ήταν και η διαδρομή της Τέχνης στο Βυζάντιο, με πιο χαρακτηριστικό πλαίσιο εκείνο της Ζωγραφικής:

α) Η νατουραλιστική τεχνοτροπία ακολούθησε πιστά τα κλασικά πρότυπα, ενώ η σταδιακή της εξέλιξη έδωσε την δυνατότητα να διαμορφωθούν πολυάριθμες «τοπικές» σχολές Ζωγραφικής, όπως π.χ. στην Κρήτη. Σπάνιας τέχνης ζωγραφικά έργα και ψηφιδωτά, με ολοένα και πιο έντονο τον «κοσμικό» τους χαρακτήρα, πέρασαν γρήγορα τα στενά όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και επηρέασαν την Τέχνη στην Δύση. Όταν, λοιπόν, η οθωμανική κατάκτηση σήμανε το οριστικό τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η ανεκτίμητη πνευματική και καλλιτεχνική συνεισφορά της είχε ήδη «μετακευωθεί» στην Δύση, θέτοντας τις βάσεις για την «ανατολή» της Αναγέννησης, όπως ήδη επισημάνθηκε.

β) Ειδικώς σε ό,τι αφορά την Ζωγραφική, η Τέχνη στο Βυζάντιο «πήρε» πολλά από την αντίστοιχη παράδοση της Αρχαίας Ελλάδας.

β1) Ιδιαίτερος αξιοσημείωτη είναι η επιρροή αυτή ως προς την αποτύπωση της ανθρώπινης μορφής -και μάλιστα υπό όρους «κίνησης»- σε μεγάλες συνθέσεις Βυζαντινών πινάκων, όπου είναι έντονη η παρουσία της «χορείας» Αγγέλων. Στην ως άνω αποτύπωση της ανθρώπινης μορφής κατά την Αρχαία Ελληνική επιρροή προστέθηκε, εν συνεχεία, η «εσωτερικότητα» της Ανατολής. Κάτι οιονεί «φυσικό» ιδίως για τις Βυζαντινές εικόνες, προκειμένου να καταστεί εφικτή η «οπτικοποίηση» του υπερβατικού κόσμου, σύμφυτη με την Χριστιανική Παράδοση. Με τον τρόπο αυτό οι εικόνες ήταν σε θέση να εκφράσουν και να εξωτερικεύσουν συναισθήματα ανάλογα με την χρήση, για την οποία ήταν προορισμένες, προεχόντως δε για την λατρευτική τους χρήση.

β2) Υπό τις συνθήκες αυτές η Τέχνη της Ζωγραφικής στο Βυζάντιο «άντεξε», με ανυπέρβλητη δύναμη, στην «επιδρομή» της Εικονομαχίας. Τούτο δε οφείλεται και στο ότι είχε, εν προκειμένω, «σύμμαχο» το αυθεντικό δόγμα της Χριστιανικής Διδασκαλίας, στο μέτρο που η «οπτικοποίηση» αυτή ήταν ο πιο πρόσφορος τρόπος ζωγραφικού συμβολισμού και της έλευσης του Θεανθρώπου επί Γης. Έλευσης, η οποία βρίσκεται πάντα στον «πυρήνα» της εν γένει λατρευτικής εκδήλωσης του Χριστιανισμού, ανεξαρτήτως δόγματος.

β3) Ταυτοχρόνως, μέσω της Ζωγραφικής η Χριστιανική διδασκαλία έπαιρνε, οριστικά και αμετάκλητα, τις αποστάσεις της στο πεδίο της Τέχνης από άλλες, αμιγώς μονοθεϊστικές, θρησκευτικές αντιλήψεις στις οποίες, όπως είναι γνωστό, συνήθως κυριαρχεί η «αυεικονική» παράδοση και, συνακόλουθα, ο «αυεικονικός» διάκοσμος εντός των χώρων λατρείας. Κατά την επικρατέστερη δε άποψη, ήταν η επιρροή τέτοιων μονοθεϊστικών θρησκευτικών αντιλήψεων, κυρίως ιουδαϊκής προέλευσης, η οποία οδήγησε τους αυτοκράτορες Λέοντα Γ' και τον διάδοχό του και γιό του, Κωνσταντίνο Ε' - ιδίως δε τον δεύτερο- στο να ενστερνισθούν, πλήρως και απολύτως, τις ακραιφνείς εικονομαχικές θέσεις της εποχής τους. Θέσεις, οι οποίες κατέληξαν ως και σε απηνείς διώξεις εναντίον των εικονολατρών μοναχών, κατ' εξοχήν μετά την Σύνοδο της Ιερείας, το 754, όταν και καταδικάσθηκαν ρητώς οι κάθε είδους θρησκευτικές απεικονίσεις.

II. Η εμβληματική συνδρομή του Νομικού Βυζαντινού Νομικού Πολιτισμού

Προκειμένου να καταστεί πληρέστερη η ιστορική σημασία των πολιτισμικών αντηρίδων του Βυζαντίου για την «μετάβαση» από την Αρχαία Ελλάδα στην Αναγέννηση -και όχι μόνο- πρέπει ν' αναδειχθεί και το ότι ο Βυζαντινός Πολιτισμός στηρίχθηκε σ' ένα διοικητικό

σύστημα και σ' ένα Νομικό Πολιτισμό που διέσωσαν και διαιώνισαν την Ελληνορωμαϊκή παράδοση, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο ακόμη και στην γέννηση των ανθρωπιστικών στοιχείων της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, προεχόντως μέσω της εμπέδωσης της υιοθέτησης του σεβασμού στον Άνθρωπο σύμφωνα με την ρήση του Αποστόλου Παύλου: «*Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἕστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*» (Γαλ. 3,28).

A. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο και το «πέραςμα» στο Βυζάντιο: Η «άνθηση» του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου

Το τελευταίο αυτό συστατικό του Βυζαντινού Πολιτισμού οδήγησε σ' έναν, άκρως εξελιγμένο για τα δεδομένα της εποχής, δικό του Νομικό Πολιτισμό, στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώθηκε, ως κορυφαία θεσμική και κανονιστική δημιουργία, και το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο. Είναι δε χαρακτηριστική η μετέπειτα ουσιώδης επιρροή του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου στις Ένομες Τάξεις των Κρατών της Ηπειρωτικής Ευρώπης, στοιχεία του οποίου «*επιβιώνουν*» σε αυτές ακόμη και σήμερα.

1. Βεβαίως, το Βυζαντινό Δίκαιο στηρίχθηκε-εξ ου και η εξέλιξή του ως «*Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου*»- στην στέρεη θεσμική βάση του Ρωμαϊκού Δικαίου, ως κανονιστικού εποικοδομήματος το οποίο συνετέλεσε τα μέγιστα στην διαμόρφωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «*διάδοχος*» της οποίας υπήρξεν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

α) Συγκεκριμένα, η «*επεξεργασία*» του Νόμου κατά την θέσπισή του, την ερμηνεία του και την εφαρμογή του, σε συνδυασμό με την πρωτόγνωρη, για τα δεδομένα της εποχής, δημιουργία της πρώτης «*Νομικής Επιστήμης*» στην Αρχαία Ρώμη, σηματοδότησε και την θεσμική «*γέννηση*» του κανονιστικού συστήματος του «*Ρωμαϊκού Δικαίου*» ως στοιχείου και συνόλου που δεν αφορούσε αποκλειστικώς τα αμιγώς κανονιστικά χαρακτηριστικά της

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά και σημαντικό μέρος της όλης πολιτισμικής της φυσιογνωμίας.

β) Τούτο συνάγεται εκ του ότι, κατά την σύγχρονη θεώρηση της πολιτισμικής ιδιοσυστασίας, γενικότερα το νομικό «εποικοδόμημα», ήτοι οι κανόνες δικαίου και η επιστημονική τους θεώρηση -καθ' όλο το στάδιο από την θέσπισή τους έως την ερμηνεία και εφαρμογή τους στην πράξη- αναδεικνύουν, ευρύτερα, ιστορικά και μέρος, και δη διόλου ευκαταφρόνητο, του πολιτισμικού πλαισίου, εντός του οποίου οργανώνονται και λειτουργούν οι πολιτικοί και πολιτειακοί θεσμοί σε οιοδήποτε δημοκρατικώς οργανωμένο Κράτος. Δοθέντος ότι έτσι αναδεικνύεται, αντιστοίχως, και η πολιτισμική ιδιοσυστασία των σχέσεων μεταξύ -υπό σύγχρονους βεβαίως όρους- «*Πολιτικής Κοινωνίας*» και «*Κοινωνίας των Πολιτών*» μέσα στο Κράτος. Ήταν δε τέτοια η δύναμη αλλά και η «*λάμψη*», θεσμική και πολιτική, του Ρωμαϊκού Δικαίου ώστε, όπως αναδείχθηκε ιστορικά, υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα «*κληροδοτήματα*» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προς την διάδοχό της, την Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

2. Ως προς την εν γένει εξέλιξη του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου, αφειρητά υπήρξεν η «*Ιουστινιάνειος Νομοθεσία*», την οποία ο Ιουστινιανός θέσπισε αποβλέποντας, κατά βάθος, στην θεμελίωση της Βυζαντινής Δημοκρατίας πάνω στα «*βάθρα*» της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

α) Η αρχή έγινε με τον «*Ιουστινιάνειο Κώδικα*» («*Codex Justinianus*»), στον οποίο από τον 16^ο αιώνα δόθηκε το όνομα «*Corpus Juris Civilis*» και ο οποίος αντικατέστησε τους τρεις πρώτους «*Κώδικες Αυτοκρατορικών Νόμων*»: Τον «*Γρηγοριανό*» («*Codex Gregorianus*», τον «*Ερμογευειανό*» («*Codex Hermogenianus*») και τον «*Θεοδοσιανό*» («*Codex Theodosianus*»), ο οποίος και αποτελούσε την επίσημη νομοθεσία του

Αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'. Το «*Corpus Juris Civilis*» του Ιουστινιανού -που διαμορφώθηκε υπό την γενική εποπτεία του περιώνυμου νομομαθούς Τριβωνιανού, ο οποίος καταγόταν από την Σίδη της Παμφιλίας και κατείχε στην Κωνσταντινούπολη τον υψηλό διοικητικό και δικαστικό τίτλο «*Magister Officiorum*»- συνέθεσαν ο «*Συνταγματικός Κώδιξ*» («*Codex Constitutionum*»), ο «*Πανδέκτης*» («*Digesta*»), οι «*Εισηγήσεις*» («*Institutiones*») και οι νέες διατάξεις μετά την κωδικοποίηση, οι αποκαλούμενες «*Νεαρές Διατάξεις*» («*Novelae Constitutiones*»), που μάλιστα είχαν συνταχθεί στην Ελληνική Γλώσσα της εποχής. Μετά την πρώτη του έκδοση, το 528, ο «*Συνταγματικός Κώδιξ*» υπέστη, το 534, αναθεώρηση, που κατέληξε στον «*Codex Repetitae Praelectionis*», ο οποίος χωρίσθηκε σε δώδεκα βιβλία και ήταν η βάση και των Νομικών Σπουδών της εποχής εκείνης. Επειδή από την ίδια την κανονιστική της φύση η νομοθεσία είναι μια διαρκής διαδικασία αλλαγών και αναθεωρήσεων -δοθέντος ότι το θεσμικό «*εποικοδόμημα*» ακολουθεί, οιονεί νομοτελιακώς, τις αέναες, αντίστοιχες, αλλαγές της εκάστοτε κοινωνικοοικονομικής «*υποδομής*» - το μνημειώδες νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού υπέστη κατά τους αιώνες που ακολούθησαν αξιωσημείωτες μετατροπές, οι οποίες όμως όχι μόνο δεν «*θάμπωσαν*» την κανονιστική-ρυθμιστική του λάμψη αλλά την συντήρησαν ευεργετικώς, επιτρέποντάς της ν' αντέξει στον χρόνο, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του «*αναδυόμενου*» Βυζαντινού Νομικού Πολιτισμού. Ειδικότερα:

- β)** Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Εικονομάχου Λέοντος Γ' -πιθανότατα δε το 740- συντάχθηκε, κατ' εντολή του, η «*Εκλογή Νόμων*». Επρόκειτο για «*απάνθισμα*» πλειάδας ρυθμίσεων, τις οποίες ήδη περιείχε το «*Corpus Juris Civilis*». Η δε σύνταξή του οφείλεται στην ανάγκη αφενός ν' αντιμετωπισθούν οι δυσχέρειες πρόσβασης στις αρχικές πηγές

της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας, μετά την πάροδο τόσο μεγάλου χρονικού διαστήματος. Και, αφετέρου, να επιλυθούν τα προβλήματα κατανόησης και «αφομοίωσης» της Λατινικής Γλώσσας, στην οποία είχαν διατυπωθεί οι διατάξεις της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Η «*Εκλογή των Νόμων*» αφορούσε ιδίως θέματα ουσιαστικού Ιδιωτικού Δικαίου -και για την ακρίβεια Οικογενειακού, Ενοχικού και Εμπράγματος Δικαίου- Ιδιωτικού Δικονομικού Δικαίου και μέρους του Ποινικού Δικαίου. Είναι δε αξιοσημείωτες και εκείνες οι νομοθετικές παρεμβάσεις στην «*Εκλογή των Νόμων*», με τις οποίες ρυθμιζόνταν ζητήματα των επιβαλλόμενων ποινών, κυρίως δε ζητήματα δραστικού περιορισμού των εγκλημάτων, η τέλεση των οποίων συνεπαγόταν την επιβολή της θανατικής ποινής.

γ) Στην συνέχεια, κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Λέοντος ΣΤ', εκτός των «*Βασιλικών*» -που συντάχθηκαν το 907 για την «*σύμπτυξη*» και επικαιροποίηση του «*Corpus Juris Civilis*»- συντάχθηκε και η «*Επαναγωγή*» ή, ορθότερα, «*Εισαγωγή*». Με την οποία επιχειρήθηκε μια μορφή καθορισμού των καθηκόντων μεταξύ Αυτοκράτορα και Πατριάρχη, που τότε εμφανίζονταν ως οιονεί ισοδύναμοι θεσμικοί παράγοντες εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, βεβαίως καθένας στο πεδίο των αρμοδιοτήτων του. Κατ' αξιόπιστες ιστορικές πηγές, η «*Επαναγωγή*» ή «*Εισαγωγή*» θεσμοθετήθηκε ύστερα από πρωτοβουλία και επιρροή, ως προς τις επιμέρους ρυθμίσεις της, του Πατριάρχη Φωτίου. Αυτή η ιδιόμορφη ισοσκελής «*δυαρχία*» μεταξύ Αυτοκράτορα και Πατριάρχη δεν επρόκειτο να διαρκέσει επί μακρόν, δοθέντος ότι μετά την πολιτική και πολιτειακή ισχυροποίηση του Λέοντος ΣΤ' καταργήθηκε στην πράξη, όταν ο τελευταίος προκάλεσε εκτεταμένη «*αναθεώρηση*» της «*Επαναγωγής*» ή «*Εισαγωγής*».

δ) Τέλος, κατά τον 11^ο αιώνα συντάχθηκε το, ευρύτατης χρήσης μετέπειτα, αναλυτικό ευρετήριο των «*Βασιλικών*» που έφερε τον

τίτλο «*Τιπούκειος*», από το «*τι, πού, κείται*». Κατά τον ίδιο αιώνα ο Ιωάννης Ξιφιλίνος συγκέντρωσε και ενοποίησε όλα τα σχόλια, τα οποία είχαν διατυπωθεί μέσω νομικών πηγών πάνω στις διατάξεις των «*Βασιλικών*», διευκολύνοντας την ερμηνεία και εφαρμογή τους τόσο στο επίπεδο διδασκαλίας του Δικαίου όσο και στο επίπεδο της νομικής πρακτικής.

3. Όπως ήταν αναμενόμενο, μια τέτοια τεράστια νομοθετική παραγωγή, αρχής γενομένης από το «*Corpus Juris Civilis*» επί Ιουστινιανού, βοήθησε τα μέγιστα και την εξέλιξη της Νομικής Επιστήμης στο Βυζάντιο.

α) Εξέλιξη η οποία κορυφώθηκε τον 11^ο αιώνα, με το έργο συγγραφέων που δεν είχαν ως μόνη ενασχόληση την ερμηνεία και εφαρμογή του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου. Αντιθέτως, η πνευματική τους εμβέλεια ήταν πολύ ευρύτερη, γεγονός το οποίο διευκόλυνε την νομική συγγραφική τους δραστηριότητα, αν μάλιστα αναλογισθεί κανείς ότι η Νομική Επιστήμη προϋποθέτει σχεδόν νομοτελειακώς την γενικότερη Παιδεία των «*θεραπόντων*» της.

β) Σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της Νομικής Επιστήμης στο Βυζάντιο κατά την περίοδο αυτή υπήρξαν κατά πρώτο λόγο ο Μιχαήλ Ψελλός, συγγραφέας του έργου «*Σύνοψις Νόμων*». Έργο το οποίο ανέλυε νομικές έννοιες σε απλοποιημένη μορφή και, μολονότι αρχικώς προοριζόταν για την εκπαίδευση του νεαρού τότε αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', γνώρισε στην συνέχεια σαφώς ευρύτερη κυκλοφορία. Και, κατά δεύτερο λόγο, ο Μιχαήλ Απταλειάτης -πιθανόν μαθητής του Μιχαήλ Ψελλού- ο οποίος συνέγραψε, μάλλον το 1072, κατ' εντολήν του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' ένα εξαιρετικά εύχρηστο βοήθημα των «*Βασιλικών*», τον «*Παραπινάκιον*» Νομικό Κώδικα, γνωστό και ως «*Πόνημα Νομικόν*».

B. Η μεταγενέστερη «υποδοχή» του Ρωμαϊκού και του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου στην τότε Ευρώπη

Μέσ' από αυτή την διαδικασία προέκυψε, στην συνέχεια, το θεσμικό «αμάλγαμα» του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου το οποίο περιεσώθη, μ' εντυπωσιακή μάλιστα δυναμική, και μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, «μεταναστεύοντας» προϊόντος του χρόνου στην τότε Δυτική Ευρώπη.

1. Έτσι «επέζησε», όπως ήδη επισημάνθηκε, μετέπειτα λιγότερο βεβαίως στο πεδίο των κατ' ιδίαν κρατικών οντοτήτων της φεουδαρχίας και, πολύ περισσότερο, στις Έννομες Τάξεις των Μεγάλων Αυτοκρατοριών, ακόμη και πολύ μετά την Αναγέννηση, καταφέροντας εν τέλει να «μπολιάσει», με καθοριστικό τρόπο, και την Έννομη Τάξη των Εθνών-Κρατών που προέκυψαν μετά τον 18^ο αιώνα -και κυρίως τον 19^ο αιώνα- στην Ηπειρωτική Ευρώπη. Με κυριότερο παράδειγμα μιας τέτοιας «υποδοχής» εκείνο της Γερμανίας. Πρέπει δε να διευκρινισθεί ότι η Γερμανία, με την ιδιομορφία αυτή της Έννομης Τάξης της και με την ανάλογη προσήλωση της Νομικής Επιστήμης στο ως άνω φαινόμενο της «υποδοχής» μεγάλου μέρους του Ρωμαϊκού Δικαίου και του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου αποτελεί ιστορικά, τουλάχιστον για τον χώρο της Ηπειρωτικής Ευρώπης, ένα είδος «προτύπου», το οποίο σταδιακώς εξαπλώθηκε και πέραν των συνόρων της.

2. Η εξέλιξη αυτή διαμορφώθηκε υπό τις ακόλουθες συνθήκες:

α) Η «υποδοχή» του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου ή και του *stricto sensu* Ρωμαϊκού Δικαίου στην Γερμανία ξεκίνησε πολύ πριν από το 1495 -όταν και θεσπίσθηκε ο νόμος για την οργάνωση των Δικαστηρίων- ίσως μάλιστα αμέσως μετά το τέλος του 11^{ου} αιώνα. Σε αυτό κατά πάσα πιθανότητα συνέτεινε, και δη καθοριστικώς, η συμβολή γερμανικής καταγωγής φοιτητών που σπούδαζαν την περίοδο εκείνη σε Νομικές Σχολές «*νεότευκτων*» Πανεπιστημίων της Βόρειας

Ιταλίας («*Studia Generalia*»). Η κατά τα προμνημονευόμενα «υποδοχή» αφορούσε κυρίως το Ιδιωτικό Δίκαιο. Όμως και το Δημόσιο Δίκαιο της «*Ρωμαίων Πολιτείας*», το «*Jus Publicum Romanus*», «αξιοποιήθηκε» δεόντως στο πλαίσιο της Γερμανικής Νομικής Επιστήμης, με στόχο κυρίως την περαιτέρω νομιμοποίηση και ενίσχυση των Αυτοκρατορικών Θεσμών της.

β) Η υπό τα ως άνω χαρακτηριστικά «υποδοχή» του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου κορυφώθηκε τον 19^ο αιώνα, μέσω του «*Δικαίου των Πανδεκτών*». «*Πρωτεργάτης*» -και καθ' όλη την επέκεινα συνέχεια- υπήρξε ο μεγάλος γερμανός νομικός Georg-Friedrich Puchta, όταν δημοσίευσε το 1838 το μνημειώδες έργο του «*Lehrbuch der Pandekten*» («*Εγχειρίδιο των Πανδεκτών*»). Έργο το οποίο άσκησε επιρροή και πέραν της Γερμανίας, σχεδόν σε ολόκληρη την Ηπειρωτική Ευρώπη. Είναι δε αξιομνημόνευτο ότι η νομική παράδοση του «πανδεκτισμού» βρήκε ανταπόκριση και στο πεδίο του Αγγλοσαξονικού Δικαίου. Τούτο τεκμηριώνεται π.χ. εκ του ότι ένας πολύ σημαντικός εκπρόσωπός του, ο John Austin, υιοθέτησε «εν εκτάσει» νομικές θεωρητικές κατασκευές στηριζόμενες στην «πανδεκτιστική παράδοση», με βάση το έργο αφενός του Puchta. Και, αφετέρου και κατά κύριο λόγο, του Anton Friedrich Thibaut, «*System des Pandekten-Rechts*» («*Σύστημα του Δικαίου των Πανδεκτών*»), το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1803.

Γ. Το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο στο πλαίσιο του Νεότερου Ελληνικού Κράτους

Για να έρθουμε στα «καθ' ημάς», το κατά τα προεκτεθέντα φαινόμενο της «υποδοχής» του Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη του και στην Ελληνική πραγματικότητα, με τις απαρχές του να παρατηρούνται ήδη στα πρώτα Ελληνικά Συντάγματα

μετά την Εθνεγερσία του 1821, και ιδίως κατά την περίοδο του Πρώτου Κυβερνήτη, του Ιωάννη Καποδίστρια μετά το 1828. Την «*κορύφωση*» της «*υποδοχής*» αυτής γνώρισε η Ελληνική Έννομη Τάξη κατ' εξοχήν μετά την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους -πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830- με την επισήμανση ότι υπήρξε και το πρώτο Έθνος-Κράτος στην τότε Ευρώπη. Συγκεκριμένα:

- 1.** Η «*διείσδυση*» του υπό την προμνημονευόμενη έννοια Βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου στην Ελληνική Έννομη Τάξη επήλθε σε μεγάλο βαθμό μέσω της «*Εξαβίβλου*» ή «*Προχείρου Νόμων*» του νομομαθούς και δικαστικού λειτουργού στην Θεσσαλονίκη Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Ο οποίος την συνέθεσε, μεταξύ 1344-1345, συμπληρώνοντας και συστηματοποιώντας, μ' εντυπωσιακό μεθοδολογικώς -και όχι μόνο- τρόπο, το παλαιότερο κωδικοποιητικό έργο, «*Τα Βασιλικά*» του 907, επί εποχής του Αυτοκράτορος Λέοντος ΣΤ'. Έργο το οποίο, όπως τονίσθηκε προηγουμένως, επικαιροποίησε και συνέπτυξε το κολοσσιαίο κωδικοποιητικό εγχείρημα του Ιουστινιανού μέσω του «*Corpus Juris Civilis*». Στην «*Εξάβιβλο*» ή «*Πρόχειρου Νόμων*» ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος «*συμπύκνωσε*» το σύνολο, σχεδόν, της ως τότε νομοθεσίας και νομολογίας, ανατρέχοντας έως και στις ρίζες του Ρωμαϊκού Δικαίου, στην βάση των «*Βασιλικών*».
- 2.** Οι τρεις πρώτες Εθνοσυνελεύσεις, μετά την «*έκρηξη*» της Επανάστασης του 1821 και έως την θέσπιση του οριστικού Συντάγματος του 1827, παρέπεμπαν, ως προς το ισχύον Αστικό Δίκαιο, γενικώς στους «*νόμους των αειμνήστων Χριστιανών Αυτοκρατόρων*», δηλαδή στα «*Βασιλικά*». Άκρως ενδεικτικές είναι οι διατάξεις των άρθρων σιζ' και ση' του Συντάγματος της Επιδαύρου (1822), του άρθρου π' του Συντάγματος του Άστρους (1823) και του άρθρου 142 του Συντάγματος της Τροιζήνας (1827), όπως οι διατάξεις αυτές θεσπίστηκαν, αντιστοίχως, από την Α', Β' και Γ' Εθνοσυνέλευση. Με τον τρόπο αυτόν οι πρώτες Εθνοσυνελεύσεις επιδίωξαν, για λόγους Εθνικού συμβολισμού, να

υποδηλώσουν ότι το Νεότερο Ελληνικό Κράτος εθεωρείτο συνέχεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Λόγω των μεγάλων δυσχερειών προσφυγής των τότε δικαστικών αρχών -και όχι μόνο- στα «Βασιλικά», ο Ιωάννης Καποδίστριας προκάλεσε την θέσπιση του Ψηφίσματος της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1828, το οποίο παρέπεμψε πλέον, ως προς το εφαρμοστέο στην ελεύθερη Ελλάδα Αστικό Δίκαιο, στην «Εξάβιβλο» ή «Πρόχειρον Νόμων» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου.

3. Στην συνέχεια, με διάταγμα («Περί Πολιτικού Νόμου») της Αντιβασιλείας του Όθωνα, το 1835 -διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835- η «Εξάβιβλος» ή «Πρόχειρον Νόμων» αποτέλεσε ρητώς αναπόσπαστο μέρος της Ελληνικής Έννομης Τάξης.

α) Και ίσχυσε, ως προσωρινός «Πολιτικός Κώδιξ», για μεγάλο χρονικό διάστημα -υπό αρκετές δε πτυχές του έως την ψήφιση του Αστικού Κώδικα το 1946- ως ο πρώτος επίσημος Αστικός Κώδικας του Νεότερου Ελληνικού Κράτους. Το ως άνω διάταγμα όριζε emphaticώς: *«Οι Βυζαντινοί Νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου, θέλουν ισχύει μεχρισού δημοσιευθή ο Πολιτικός Κώδιξ, την σύνταξιν του οποίου διετάξαμεν. Τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικαί καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επικράτησαν».*

β) Καθ' όλη την συνέχεια, και τουλάχιστον έως το 1946, όταν και ψηφίσθηκε όπως προεκτέθηκε ο Αστικός Κώδικας, το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, κυρίως μέσω της «Εξαβίβλου» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, άσκησε σημαντική επιρροή στην Ελληνική Έννομη Τάξη -βεβαίως σχεδόν αποκλειστικώς σε ό,τι αφορά το Αστικό Δίκαιο- με τις διατάξεις του να εφαρμόζονται είτε ευθέως, όπου υπήρχαν ανάλογα νομοθετικά κενά. Είτε και εμμέσως, ως ερμηνευτικό συμπλήρωμα των εκάστοτε ισχυουσών

διατάξεων, κατ' εξοχήν δια της ερμηνευτικής οδού της ιστορικής τους ερμηνείας.

Επίλογος

Συμπερασματικώς -και εν τέλει- οφείλουμε πολλά στο Βυζάντιο. Όχι μόνον εμείς, οι Έλληνες, αλλά και ο Δυτικός Κόσμος, στον οποίο το Βυζάντιο διέδωσε τις αξίες και τα πνευματικά επιτεύγματα της Αρχαίας Σκέψης. Το ίδιο και ο κόσμος των Σλάβων, ο οποίος χάρη στο έργο των Βυζαντινών Ιεραποστόλων «*φωτίσθηκε*» και οδηγήθηκε στην Ορθόδοξη Πίστη, γεγονός που, και σήμερα, αναγνωρίζουν οι Σλαβικοί Λαοί. Σ' ένα βαθμό, στο Βυζάντιο οφείλει και ο κόσμος των Αράβων και των Οθωμανών, οι οποίοι, αν και συγκρούσθηκαν βιαίως με το Βυζάντιο, σίγουρα θ' αδυνατούσαν να δημιουργήσουν μια στέρεη κρατική δομή εάν δεν είχαν ως υπόδειγμα την Διοίκηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδίως στην ακμή της. Ακριβέστερα, το Βυζάντιο «*μετέφερε*», στην Δύση αλλά και στην Ανατολή, πέραν των δικών του «*αυθεντικών*» πολιτισμικών -και όχι μόνο- στοιχείων και την σύνθεση, την οποία πέτυχε ο Βυζαντινός Πολιτισμός, μέσ' από την ανεπανάληπτη «*σύνδεση*» του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού μ' εκείνον της Αρχαίας Ρώμης, προεχόντως σε ό,τι αφορά το Κράτος, τον Νόμο και κατά λογική ακολουθία την Νομική Επιστήμη.

A. Γι' αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε εκτενώς ως προς τις σχέσεις του Βυζαντίου με την Δύση, δίχως την «*ροή*» του Βυζαντινού Πολιτισμού προς τον πνευματικό κόσμο των τότε Κρατών της Δυτικής Ευρώπης η Αναγέννηση δεν θα είχε πολλά από τα στοιχεία, τα οποία και σήμερα την χαρακτηρίζουν. Ούτε, φυσικά, θα μπορούσε ν' αναπτύξει την ευεργετική επιρροή που άσκησε εν τέλει στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό, συμπεριλαμβανομένου, φυσικά, του όλου σύγχρονου Ευρωπαϊκού Νομικού Πολιτισμού. Ιδίως δε δεν θα είχε τα χαρακτηριστικά εκείνα, τα οποία έλκουν την καταγωγή τους από τον Αρχαίο Ελληνικό Πολιτισμό, αφού αυτός υπήρξε η πνευματική και πολιτισμική «*ψυχή*»

της Αναγέννησης και, συνακόλουθα, αυτού τούτου του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

Β. Γι' αυτό, επίσης, δίχως την τόσο στενή πνευματική «*όσμωση*» του Βυζαντίου με την Αρχαία Ελλάδα, ειδικώς π.χ. οι Άραβες -οι οποίοι, ήλθαν σε στενή επαφή, ιδίως πνευματική, με την Βυζαντινή Αυτοκρατορία και με όσα της κληροδότησε προεχόντως το Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα- δεν θα είχαν σήμερα, μέσα στην διαδρομή της Ιστορίας του Πνεύματος και των Επιστημών, την δική τους, αναμφοισβήτητη, συμβολή. Μια συμβολή οφειλόμενη, πρωτίστως, στην φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλους και στην μαθηματική ανάλυση του Διοφάντου. Την ανάλυση, η οποία επέτρεψε στους Άραβες να «*καράξουν*» την δική τους επιστημονική πορεία στο πεδίο της διαμόρφωσης των σύγχρονων βάσεων της Άλγεβρας, για ν' αναφερθούμε μόνο σε καθοριστικής σημασίας πτυχές της Μαθηματικής Σκέψης. Όλες οι προαναφερόμενες παρατηρήσεις τεκμηριώνουν έτσι, και δη με άκρως πειστικό επιστημονικό τρόπο, τόσο την αδιαμφοισβήτητη διαχρονία όσο και μιαν ιδιότυπη, πλην όμως ουσιαστική, «*οικουμενικότητα*» του τελικού αμαλγάματος του Βυζαντινού Πολιτισμού.»